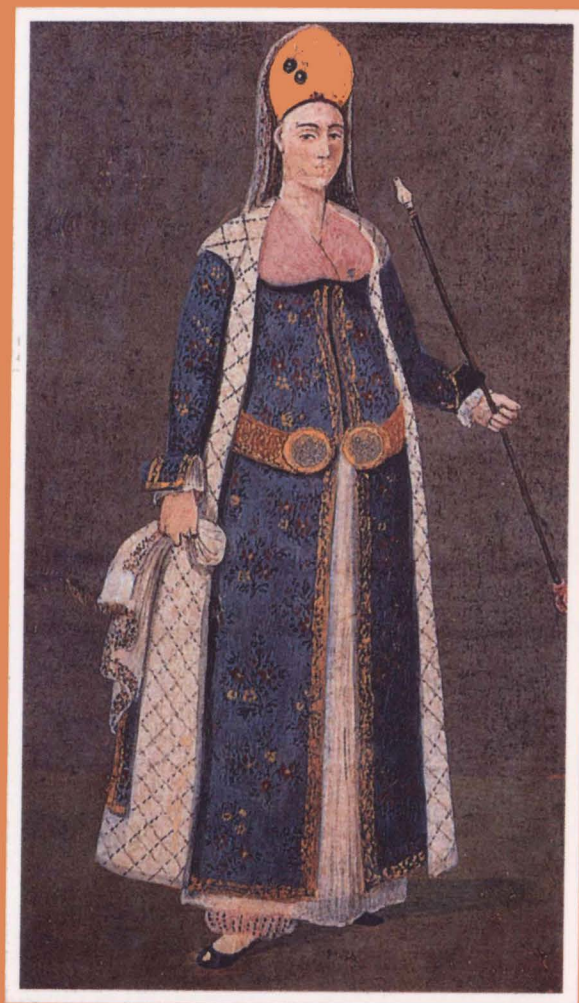

היהודים בעולם האסלאם

ברנרד לואיס

ברנרד לואיס

היהודים בעולם האסלאם

תרגמה מאנגלית

מרים שקד

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

Originally published in English under the title

The Jews of Islam

by Bernard Lewis

copyright © 1984 by Princeton University Press

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), פרופ' מרדכי ברויאר, פרופ' יעקב ברנאי
מר צבי יקותיאל, פרופ' מרים ירדני, פרופ' יוס'טוב עסיס, פרופ' יוסף שלמון
מרכז המערכת: מעין אבינרי-רבהון

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע

קרן לוסיס נ' ליטאואר, ניו יורק

מהדורה חדשה: תשע"א

מסת"ב 965-227-106-3

Catalogue No. 185-373 מספר קטלוגי

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ו

Printed in Israel, 1996

נדפס בדפוס אליניר

סדר מחשב ועימוד: מרכז זלמן שזר

תוכן העניינים

7	מבוא
10	הקדמה למהדורה העברית
11	פרק ראשון: האסלאם ודתות אחרות
64	פרק שני: המסורת היהודית-האסלאמית
99	פרק שלישי: ימי הביניים המאוחרים וראשית התקופה המודרנית
140	פרק רביעי: קץ המסורת
175	מפתח
	תמונות – אחרי עמוד 80

הויהם מצד אנשים טמאים, המשתייכים לקבוצה אחרת, מוגבל למעשה לאיראן השיעית וייתכן שהושפע מן הנוהג הזורואסטרי. הוא אינו ידוע לזרם העיקרי, האסלאם הסוני.

עם ראשית המאה העשרים אמונות מעין אלה והמעשים שנלוו להן נשכחו בהדרגה, ואולם לאחרונה הם עלו שוב. האִתְלֵלָה חֲמִינִי, בספר נפוץ ברבים שנכתב להדרכת המוסלמים בנושאים הקשורים לפולחן ועניינים דומים, מעיר: "11 דברים מטמאים: 1. שתן; 2. צואה. 3. זרע; 4. גבלה; 5. דם; 6. כלב; 7. חזיר; 8. כופר; 9. יין; 10. בירה; 11. זיעת גמל שאכל דברים טמאים". בהערה למספר 8 הוא מוסיף: "כל גופו של הכופר הוא טמא; אף שערו וציפורניו ולחלוחית גופו הם טמאים". אך ישנה גם הקלה מסוימת: "כאשר גבר או אישה לא־מוסלמים מתאסלמים, גופם, הרוק שלהם, הפרשות האף והזיעה שלהם הם טהורים מבחינה פולחנית. אבל אם בגדיהם היו במגע עם גופותיהם המזויעים לפני ההתאסלמות, אלה נשארים טמאים".³⁹

במידה מסוימת, הלבוש וכיסוי הראש, האופייניים לתת־הקבוצות השונות בחברה המוסלמית, שימשו, לפחות באותה מידה, כסימני היכר פנימיים וחיצוניים כאחד, ובמצבים רבים ייתכן שלא העבירו שום מסר של עוינות. מימי קדם ועד ימינו אנו, היו במחוזות מסוימים קבוצות כיתיות, אזוריות, אתניות ושבטיות שונות, ששמרו ואף התגאו בגיורן, בצבע, בסגנון לבושם או בכיסוי ראשם, שהצביעו על־כך שהם שונים, ולפיכך בעיני עצמם, עליונים. הגאווה בזהות היא מקובלת בקבוצות חברתיות אנושיות, גם בין אלה הנתונים להפליה או לרדיפות. לבוש אופייני גם משמש מטרה מועילה, כאשר הוא מקל על זיהוי הדדי ועל הדרישות לסולידריות או לתמיכה. כבר במאה השביעית לפסה"נ אמר הנביא צפניה: "והיה ביום זבח ה' ופקדתי ... על כל־הלבשים מלבוש נכרי" (א ח). בדומה לכך, התלמוד תובע מן היהודים שלא יתלבשו כמו פרסים, כלומר כמו אדוניה של האימפריה שבה חיו.⁴⁰

למן ראשית האסלאם כל בעלי הסמכא המוסלמים תמימי דעים בהוראתם למאמינים: "ח'אל־פֻהִם" – היבדלו מהם, כלומר, מהכופרים – בלבוש כמו בנימוסים ובמנהגים.⁴¹ ומאחר שלמוסלמים אסור להתלבש כמו כופרים, פירושו של דבר, שאל להם לכופרים לאמץ את הלבוש המוסלמי או לחקותו. עיקרון זה לא תמיד נשמר בהקפדה, אך ההתעלמות ממנו היתה נושא נפוץ לתלונות מצד העֶלְמָא. אפילו אָבו סַעַד אֶפְנַדִי, המִפְתִּי הראשי של האימפריה העות'מאנית בימי הסֶלְטָאן סַלְיֵמָאן המפואר, אדם שלי

39 רחאללה אל־מוֹסִי אל־חֲמִינִי, רִסְאֵלֵהִי תַחֲדִי אל־מִסְאָל, טהראן [1979?], עמ' 15, 18.

40 השווה עם הערותיו של S.D. Goitein, *Interfaith Relations in Medieval Islam*, New York 1973, pp. 28–29.

41 השווה: I. Goldziher, 'Usages juifs d'après la littérature religieuse des musulmans', *REJ*, 28 (1894), p. 324 (להלן: גולדציהר).

וסובלני ברגיל, נדחף להפגנת כעס נדירה על-ידי הפגיעה בחוק הזה בימיו, כפי שמלמדת תשובתו המצטטת את המקורות המשפטיים המקובלים:

שאלה: אם שליט מונע בעד הד'מים החיים בין המוסלמים לבנות בתים גבוהים ומקושטים, לרכוב על סוסים בעיר, להתלבש בבגדים מפוארים ויקרים, ללבוש קפטאנים עם צווארונים ובדים יקרים ופרוות וצניפים, ובסיכום, מלעשות מעשים המקניטים את המוסלמים ומרוממים את עצמם, האם אותו שליט יזכה לשכר ולגמול מאלוהים?

תשובה: כן. הד'מים חייבים להיבדל מן המוסלמים בלבושם, ברכבם, באוכפיהם ובכיסוי ראשם.⁴²

ההגבלות על הלבוש שהוטלו על הד'מים נשאבו ממקורות שונים, ויותר ממניע אחד עורר אותן. ללא ספק הן שימרו ואישרו במידת מה סגנונות מסוימים של לבוש, שהיו קודם לכן – או הפכו בדיעבד – לצורה המקובלת של ביטוי עצמי בביגוד של אותן קבוצות עצמן. בראשית תקופת האסלאם היה לצד המוסלמי שיקול בטחוני הכרחי – זה של זיהוי הדדי והגנה בין מוסלמים לבין עצמם, כאשר היו עדיין מיעוט שליט קטן. בימי הביניים נעלם כבר צורך זה, אך ההתפשטות העות'מאנית לאסיה הקטנה הנוצרית ולאחר מכן לדרום מזרח של אירופה הנוצרית החזירה אותו שוב.

לבסוף, היה גם שיקול שלישי, שהפך חשוב יותר ואולי אף עליון במאות השנים המאוחרות יותר: הרצון להשפיל, להזכיר לד'מי את נחיתותו ולהעניש אותו במקרה שינסה לשכות את מעמדו ואת מקומו.

כתם הנחיתות מתבטא בכמה דרכים. הדרישה, שכסותם וכיסוי ראשם של יהודים ונוצרים, בני משפחותיהם ועבדיהם, יהיו בצבעים מיוחדים, אינה עוינת כשלעצמה. אולם החובה לשאת טלאי בצבע שונה על בגדיהם החיצוניים מטרתה בפירוש להשפיל ולא רק להבדיל. הדבר נכון גם לגבי התקנות במרוקו, שחיבו יהודים ללכת יחפים או בסנדלי קש מחוץ לגטו.

בעלות משמעות גדולה יותר הן התקנות שמטרתן להפגין, ואף להדגיש, שהד'מים אינם משתייכים למעמדות נושאי נשק.⁴³ הד'מי חייב לרכוב על חמור ולא על סוס, אסור לו לרכוב בפיוסוק רגליים, אלא מן הצד, כמו הנשים. חשוב מכל, אסור לו לשאת

42 ראה הנוסח אצל P. Horster, *Zur Anwendung des islamischen Rechts im 16. Jahrhundert*, Stuttgart (1935), p. 37 (להלן: הורסטר) (תרגום בעמ' 76); וכן ראה M.E. Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16 asir Türk Hayatı*, Istanbul 1972, p. 94 (להלן: דחורג).

43 פסאל (לעיל, הערה 1), עמ' 232 ואילך; ח'זרי (לעיל, הערה 1), עמ' 90–91, 165 ואילך. כמה משפטנים מתירים את השימוש בעתורים לא-מוסלמים במלחמה. לדברי אל-סרַחְסִי "יותר

כלי נשק, והוא נתון איפוא תמיד לרחמיו של כל מי שבחר להתקיף אותו. גם אם התקפות מזוינות על ה'מים נדירות יחסית, קיימת תמיד תחושה של סכנה, וגם של נחיתות, אצל אלה שאינם יכולים לשאת נשק בחברה שבה מקובל לעשות זאת. ה'מי לא היה יחיד במגבלה זאת, שנגעה גם לכמה קבוצות חברתיות אחרות, בעיקר בחצי האי ערב. ואולם הוא היה הפגיע ביותר. ה'מי אינו יכול, ואף אסור לו, להתגונן מפני התקפות חסרות חשיבות אך כואבות, כמו זריקת אבנים, בעיקר על-ידי ילדים – צורת שעשוע המוכרת במקומות רבים מימי קדם ועד ימינו. ה'מי חייב לסמוך על הרשויות, שיגנו עליו מתקיפה או מחבלה אחרת, ובעוד הגנה זאת ניתנה לו לעתים קרובות, ואפילו על-פי רוב, הרי שבעתות של זעזועים וחוסר סדר היא היתה כושלת. תחושת הסכנה המתמדת וחוסר הביטחון, שהיו תוצאה מכך, עולה לעתים קרובות מכתבי ה'מים.

ביטוי דומה לנחיתות, הפעם יותר סמלי מאשר ממשי, מצוי בתקנות הנוגעות ללבוש נשות ה'מים. החוקים שאסרו עליהן ללבוש בגדי פאר או תכשיטים יקרים נאכפו רק מעת לעת, ומכל מקום הקבילו להם גם הגבלות שהוטלו על נשים מוסלמיות. אולם הבדל אחד הוא בפירוש סימן לנחיתות. נשים מוסלמיות חופשיות, שיצאו מחוץ לבית, נדרשו לכסות פניהן ברעלה כלשהי. נשות ה'מים ושפחות הורשו לצאת בפנים גלויות ולעתים אף חויבו לעשות זאת. תקנות שונות אף אוסרות על נשות ה'מים לכסות פניהן ברעלה.⁴⁴ הסמיכות בין פנים גלויות ושפחות לבין פנים רעולות וצניעות והגיונות היא ברורה. התחושה שבאה לידי ביטוי בתקנות הללו זהה ללא ספק לזאת שביסוד המוסכמות המערביות שמן העבר הלא רחוק בקשר לחשיפת החזה הנשי. בתקופה שבה ההחמרה בקולנוע ובטלוויזיה היתה רבה יותר מאשר בימינו, היה אפשר להציג נשים חשופות חזה רק כאשר היה ברור שהמדובר בנשים פרימיטיביות, ילדות מקום נידח ומרוחק. אסור היה להציג אותן אם היו לבנות, כלומר, מתורבתות.

מאפיין משותף לכל התקנות הללו, סוגיות ושיעיות כאחד, הוא הדאגה לשמר ובמיוחד לסמל את נחיתותם החברתית של ה'מים במקביל לעליונותם של המוסלמים. סמלי הנחיתות היו לעתים חשובים יותר מן המציאות עצמה, ולבטח – לפחות עבור האמידים שביניהם – טורדניים יותר. בעוד שמטרתן הכללית של המגבלות על הלבוש שהוטלו על ה'מים היתה חברתית, ובמובן מסוים פוליטית, ייתכן שלפעמים ניתוספו לכך גם שיקולים אחרים. פרמאן עות'מאני מ-1568, שנתפרסם בתגובה לבקשתו של

להשתמש בהם כפי שמשתמשים בכלב". ואולם, המשפטנים מסכימים שחיילים ר'מים אינם מתחלקים בשלל, אלא מקבלים סכום קצוב מהשלטונות המוסלמיים.

ראה למשל: חנינה מזרחי, תולדות יהודי פרס, ירושלים 1966, עמ' 36, והמסמך המצוטט בהערה 44 לעיל.

הקאדי של אסתאנבול לאכיפה קפדנית יותר של התקנות, מציין כסיבה לבקשתו של הקאדי את העובדה, שהרכישות הנרחבות של כיסויי ראש, נעליים ובגדים מהסוגים שהיו שמורים למוסלמים, שנעשו בידי ה'מ'ים, הביאו לעלייה חדה במחירי המוצרים הללו ולפגיעה באוכלוסייה המוסלמית:

צו אל הקאדי של אסתאנבול

באשר שיגרת איגרת אל סף האושר שלי ובה אתה מודיע, שגברים ונשים יהודים ונוצרים מבין הכופרים המתגוררים⁴⁵ בעיר שהאל שומר עליה אסתאנבול, לובשים בגדים עשויים מבדים יקרים ומשונצים, קונים צניפים יקרים וכורכים אותם בסגנון קציני הפרשים (ספאה) וכדומה, עושים קפטאנים מבדי אטלס וכותנה ובדים יקרים אחרים, ונועלים אותו סוג נעליים ואנפילאות כמו המוסלמים, וכתוצאה מכך מחירי הצניפים, הבדים והנעליים עלו מעל להישג יד, ושבו ביקשת שיימנע מהכופרים להתלבש כמו מוסלמים – ובאשר, בתשובה לכך, הצו המלכותי שלי כבר נכתב ונשלח קודם לכן, בעניין לבוש הכופרים – על-כן אני מצווה עתה, שכאשר [הצו] הנוכחי יגיע, תפעל בהתאם לצו המלכותי שלי שנשלח קודם לכן, ותבטח, שמעתה ואילך יהודי, נוצרי או כל כופר אחר לא יורשה ללבוש בגדים יקרים, כפי שמנינו לעיל, ובניגוד להוראתי הנאצלת שפורסמה קודם לכן.

(ניתן למפקח על השווקים)

21 לחודש צפר 15/976 באוגוסט 1568.

שיקול בעל חשיבות גדולה ביותר היה, שה'מ'ים יפגינו כבוד לא רק לאסלאם אלא גם לכל מוסלמי. הוראות ברוח זאת היו כלולות בדרך כלל בתקנות שפרסמו רשויות הדת או השליטים המוסלמים ושבהן פורטו ההגבלות הנובעות מן ה'מ'ה. כך, בחיבור מן המאה השתים-עשרה מסביליה שבספרד, המטפל בתקנות השווקים, אנו קוראים:

45 השימוש במונח 'מתגוררים' (סאכן) הוא משמעותי. תושבים מוסלמים בדמשק ובירושלים, למשל, מכונים פשוט דמשקאים וירושלמים. מוסלמים שבאו ממקום אחר וכן כל הלא-מוסלמים, ללא הבדל כמה זמן הם ואבותיהם חיו בעיר, אינם זכאים לסיומת השייך המקומית (בתורכית: -li, בערבית -י), ומציינים כ'מתגוררים' בעיר הגדונה. על הבחנה דומה באלכסנדריה הקדומה, ראה P. Vidal-Naquet, 'Du bon usage la trahison', Introduction to Flavius Josèph, *La Guerre des Juifs*, Paris 1977, pp. 59–60.

46 אחמד רפיק, אוננוג' צצריי הג'ידיה אסתאנבול ח'אית, אסתאנבול 1333, עמ' 68–69. תרגום צרפתי ב', A. Galante, *Documents officiels turcs concernant les juifs de Turquie*, Istanbul 1931, p. 114 Binswanger, *Untersuchungen* (לעיל, הערה 1), pp. 170 ff.; idem, 'Ökonomische Aspekte der Kleiderordnung im osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts', *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, 30 (1980), pp. 51–65.